

P 2008

580к

Мағжан
Жұмабаев

**БАТЫР
БАЯН**

1893-1937

**БАТЫР
БАЯН**

ББК 84 Каз 7-5
Ж. 87

Жұмабаев М.
Ж. 87 Батыр Баян. Астана. Елорда, 1998.

Құрастырған **Ерік Асқаров.**

Ж 4702250202-03
450 (05) - 98

ББК 84 каз. 7-5

ISBN 5-7667-6497-9

БАСПАДАН:

Астанада ашылған "Елорда" баспасынан "Қазақ поэзиясының алтын қоры" айдарымен шығып отырған бұл алғашқы кітап. Сондай-ақ, алдағы уақытта "Қазақ прозасының алтын қоры", "Қазақ балалар әдебиетінің алтын қоры", "Қазақ сынының алтын қоры" көптомдықтарын шығару да жоспарымызда бар. "Алтын қорларға..." енетін шығармаларды екшеу үшін жазушылар мен ғалымдардан құралған арнайы алқа жұмыс істейді. "Казахстанские мастера слова" айдарымен бір топ қазақстандық орыс және орыс тілді қазақ жазушыларының шығармалары да жарық көрмекші. "Аманат" айдарымен бұл күнде арамызда жоқ көптеген қаламгерлеріміздің әдеби мұрасы өз оқырмандарымен қауышады.

Баспа жоспарындағы шығармалардың қай-қайсы да кезінде оқырман қауымды сүйсіндіріп, бұл күнде негізінен библиографиялық тапшылыққа айналған құнды да зәру дүниелер.

Аталған айдарлармен белгілі қаламгерлеріміздің кезінде замана саясатына сай келмей, советтік цензураның қайшысына іліккен еркін ойлы шығармалары да жарық көрмекші. Бұл орайда Қ. Бекхожинның "Батыр Науан", "Мәриям Жагор қызы" (алғашқы нұсқасы), Ж.Сыздықовтың "Әлі қарттың әңгімесі" т.б. шығармалар бар. С.Мұқанов қаламынан туған "Мөлдір махабаттың" түп негізі "Адасқандар" романымен жүздесу де оқырман қауымға қызғылықты болар дейміз.

"Қазақ поэзиясының алтын қоры" айдарының алғашқы қарлығашы - МаЕжан Жұмабаевтың "Батыр Баян" кітабына келсек, мұнда да көптеген толықтырулар бар. Солар жөнінде оқырмандарға түсінік бере кетуді жөн санап отырмыз.

Мағжан Жұмабаев алғаш рет 1960 жылы Хамза Абдуллин ұйымдастырған арыз бойынша ақталған болатын. Алайда "бұл азаматтық ақталу" деген желеумен ақын шығармаларын жарыққа шығартпаушылар табылған. Мағжан екінші рет 1989 жылы ақталды. Содан бері ақынның үш-төрт кітабы жарық көрді. Бірақ толық емес. "Елорда" баспасы шығарып отырған "Батыр Баян" кітабы да ақын жырларын "Алтын қор" талаптарына орай түгел камтымайды. Алайда соңғы жылдары шыққан ешбір кітабына енбеген көптеген жырлары мен "Оқжетпестің қиясында" поэмасы алғаш рет жарияланып отыр. 1989 жылы "Жазушы" баспасы шығарған жинақта "Қойлыбайдың қобызы" поэмасының өткен ғасырдағы батыр, би, бақсыларды дәріптейтін соңғы бөлігі орынсыз қысқартылып кеткен.

Мағжан - қазақ халқының ғана емес, исі түркі дүниесінің ұлы дауылпазы. Оның ашық түрікшілді үрандағы жырларын кезінде бастырушылар цензурадан өткізе алмаған болуы керек. Солардың қатарында "Орал", "Жер жүзін топан болса екен" өлеңдері осы кітапта тұңғыш рет жарияланып отыр.

"Ақсақ ақынға" атты өлеңін кезінде аяулы азамат, марқұм Жәнібек Көрменов ел аузынан жинап әкеліп, құрастырушыға тапсырған болатын.

"Орамал" мен "Батқан күн, атқан таңның жыры" ғашық жандардың бір-біріне жазысқан хаты іспетті тұтас дүние.

Ақын жинақтарынан орынсыз шеттетілген өлеңдердің бірі "Жоғалған алтын".

Бұл жинаққа М.Жұмабаевтың уақыт талабынан туған үгіт-насихат үлгідегі кей жырларын енгізуді жөн деп таппадық "Қазақ поэзиясының алтын қорына" қосылатын "Батыр Баян" кітабында ұлы ақынның "Бұл ғасырдың шегінен асатын..." (М.Әуезов) ұлы жырлары жарияланып отыр.

АҚСАҚ ТЕМІР СӨЗІ

Жаһан деген не нәрсе? -
Алаканның ауданы.
Бір ауданда көп тәңірі
Болудың тіпті жоқ сәні.

Көк тәңірісі - тәңірі -
Билесін көгін, күңіренсін.
Жер тәңірісі Темірмін,
Жеріме тәңірім тимесін.

Көк тәңірісі тәңірінің
Тұқымы жоқ, заты жоқ.
Жер тәңірісі Темірдің
Тұқымы - түрік, заты-от!

АТАҚТЫ АҚЫН, СӨЗІ АЛТЫН, ХАКІМ АБАЙҒА

Шын хакім, сөзің асыл - баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Карадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес.
Сөзіңе құлақ салып, баға бермей,
Қисайып қыңырайды жұртың ниеттес!
Бұртиып, теріс қарап: "Аулақ жүр!" - деп,
Болды ғой жақын, туған бәрі кектес,
Тыныш ұйықта қабіріңде, уайым жеме:
"Қор болды қайран сөзім босқа!" - деме,
Артында қазақтың жас балалары
Сөзінді көсем қылып жүрер жеке!

Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар,
Өлтіріп талай жанды, жүгін артар,
Көз ашып, жұртың ояу болған сайын
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар,
Жүрген жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе балға мен бізі қалар
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,
Шешен өлсе, артында сөзі қалар!
Сүм дүние сылаң беріп көптен өтер,
Сау қалғанның көбісі ертең бітер.
Тоқтамас дүниенің дөңгелегі,
Шешеннің айтқан сөзі көпке кетер.

ГҮЛСІМГЕ

Жұмақтағы жібек желден,
Мәңгі жайнап тұрған гүлден
 Жаратылған әйел сұлу!
Тұрмыс деген бір тұзаққа,
Азға емес, тым ұзаққа
 Кез болыпты - ішіпті у.
Әйел атын Гүлсім дейді,
Тұрмыс атын тылсым дейді,

Жұмақтағы кәусар судан,
Бетіндегі алтын будан,
 Періштелердің жырынан,
Жұмақ суы сылдырынан,
Жапырағының сыбдырынан
 Тәңірінің дәл өз нұрынан
Жаратылған періште еді,
Мекені оның ғарышта еді,

Алмас қанат періште еді,
Мекені оның ғарышта еді,
 Жерді көрді қанға батқан;
Жүрегіне қанжар кіріп,
Жапан түзде аңдай ұлып,
 Елді көрді зарлап жатқан.
Елді көрді - жерге түсті,
Жерге түсті - көрге түсті,

Елді көрді - жерге түсті,
Қақты қанат, кезді, ұшты,
 Кім зарласа, соны сүйді,

Күлгенменен бірге күліп,
Өлгенменен бірге өліп,
Күйгенменен бірге күйді.
Жабыққанға жәрдем етті,
Кара да, ақ та теңіз өтті.

Алдап меруерт көбік шашар,
"Кел, - деп - бері!" - қойнын ашар,
Тұрмыс - теңіз бір тұңғиық.
Теңізге кім басар қадам,
Басса басар оған адам,
Жанын сатып, жанын қиып!
Тұрмыс - теңіз, сылқ-сылқ күлді,
Сұлу суға кірді де өлді,

Өлді сұлу - өтті жылдар,
Өлді сұлу - бітті жырлар,
Жалғыз ерте кешкі таңмен
Қанды жерге көзін салып,
Көкті ойлап күйіп-жанып,
Қоңырлатқан мұңды әнмен
Үшады екен канат қағып,
Көзінен ыстық жасы тамып.

Жан толқытар жыр іздеген,
Әдемілік нұр іздеген,
Киял құлы - мен бір ақын.
Тұрмыста тар тайғақ жолға
Түсіп келе жатып зорға,
Күні кеше кешке жақын
Батқан күннің таңып көрдім,
Сол сұлудың жанын көрдім.

Күні кеше жанның жырын,
Жүзіндегі жұмақ нұрын
Естіп, көріп, елжіредім.
Жан жүргеім, қолым беріп,
Қан аралас жасым төгіп:
"Жолым баста, келші!" -
Қайырылып та қарамады,
Жас жүрегім жаралады...

"Мен бір жанмын өлген" - деді,
"Періштелер көмген!" - деді,
Бір карады, кете барды.
Жүзіндегі жұмақ нұры,
Аузындағы мұңды жары
Жүрегіме сіңіп қалды.

Жүрегімнен кетпес бұл жыр,
Құбылса да мыңға өмір.

Періштелер лебізінен,
Шын махаббат теңізінен
Жаратылған әйел сұлу!
Тұрмыс деген бір тұзаққа,
Азға емес, тым ұзаққа
Кез болыпты - ішіпті у!
Әйел атын Гүлсім дейді,
Тұрмыс атын тылсым дейді...

ОТ

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.

Күнге ғана бағынам.

Өзім - күнмін. үзім - от,
Сөзім, қысық көзімде - от,
Өзіме-өзім табынам.

Жерде жалғыз тәңірі - от.
Оттан басқа тәңірі жоқ.

Жалынмен жұмсақ сүйеді -
Сүйген нәрсе күйеді.

Жымиып өзі жорғалар.

Үшырағанды шоқ қылар,
Шоқ қылар да, жоқ қылар;
Мұның аты От болар.

Мен де отпын - мен жанам,
От - сен, тәңірім, табынам.

Әдемі отпен аспаның,
Бәрі жасық басканың.
Жалын жұтам - тез тоям.

Әулием, ием, құтыма,

Теңсіз тәңірім отыма
Әлсін-әлсін май құям,
Май құямын - өрлейді.
Құлашын көкке сермейді.

Кейде жылан арбайтын,
Кейде аждаһа жалмайтын.

Сескенбес, сірә, кім сенен

Шынында, менің өзім де - от,

Қысылған қара көзім де - от.
Мен - оттанмын, от - менен,
Жалынмын мен, жанамын.
Оттан туған баламын.

Қараңғылық бүкқанда,
Қызарып күн шыққанда,
Күн отынан туғанмын.
Жүрегімді, жанымды,
Иманымды, арымда
Жалынменен жуғанмын.
Жүрегім де, жаным да - от,
Иманым да, арым да - от.

Жарқырап от боп туғаннан,
Белімді бекем буғаннан,
Қараңғылық - дұшпаным.
Сол жауызды жоюға,
Соқыр көзін оюға
Талай заулап үшқанмын,
Әлпіге¹ барғам Алатайдан.
Балқанға барғам Қытайдан...

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам.
Өзім- күнмін, өзім - от,
Сөзім, қысық көзім де - от.
Өзіме-өзім табынам.
Жерде жалғыз тәңірі - от,
Оттан басқа тәңірі жоқ.

¹ Алып - асқар таудың аты. (М. Жұмабаевтың ескертпесі).

ПАЙҒАМБАР

Устремляя наши очи
На бледнеющий Восток,
Дети скорби, дети ночи,
Ждем, не придет ли наш Пророк.

Мережковский

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Күні батып, таңы жаңа атпаған.
Түнеріп жүр түннен туған перілер,
Тәңірсін табанына таптаған.

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Көгінде жоқ жалғыз жұлдыз батпаған,
Түн баласы тәңірісін өлтіріп,
Табынатын басқа тәңірі таппаған.

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Жалғыз жан жоқ қараңғыда лақпаған.
Білген емес иман деген не нәрсе,
"Карын" деген сөзді ғана жаттаған,

Түн бал асы... Түн жолына түскен ол,
Сақаусың деп Мұса тілін кескен ол.
Теңірінің сүйікті ұлы Айсаның
Тітіркенбей ұрттап қанын ішкен ол...

Түн баласы түнерген түн жамылған,
Аллаға емес, әзәзілге табынған.
Інжілді өртеп. табанға сап құранды,
Әділдікті күткен ессіз қарынан.

Түн баласы өмірінде араз таңменен,
Қабыл ұлы ауызданған қанменен.
Табынатын күр денеге жануар,
Болған емес жұмысы оның жанменен.

Төгілмей ме кемерінен асқан су,
Өлтірмей ме жайылған соң күшті у.
Түн баласы түнеріп түр өлгелі,
Көзінді сал - күнбатыста қанды шу;

Көзге түртсе көрінбейтін қара түн,
Күңірене ме, күле ме әлде, әлдекім?
Жылайды да, шулайды да ұлиды,
Бұл кім? Бұл ма - түн баласы түссіз жын.

Кап-қара түн, Түн баласы күңіренед,
Күңіренумен бір-біріне үн беред.
Сөгінеді, сүрінеді, жығылад,
Қара түнде көр көзімен не көред?!

Кап-қара түн. Шегір көзді жындар жүр.
Қап-қара түн. Қайғы мен қан ойнап тұр.
Қайғы менен қара қанға түншығып,
Түн баласы ауыр ойлар ойлап тұр.

Кап-қара түн. Уақыт ауыр өтеді,
Ой артынан ойлар келіп кетеді.
Түн баласы көр көзінен жас төгіп,
Күншығыстан бір пайғамбар күтеді...

Ерте күнде отты Күннен Гун¹ туған,
Отты Гуннен от боп ойнап мен туғам,

¹ Гун - түріктің арғы атасы. (М. Жұмабаев ескертпесі).

Жүзімді де, қысық қара көзімді
Туа сала жалынменен мен жуғам.

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен - Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем
Күннен туған, гүннен туған пайғамбар.

Соқыр сорлы көрмей ме әлде козің көр?
Күншығыстан таң келеді, енді көр.
Таң келеді, мен келемін - пайғамбар,
Күт сен мені, "лахауланды" оқи бер.

Күншығыстан таң келеді - мен келем,
Көк күңіренед: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!

Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры,
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен пайғамбар - Күн ұлы.

КҮНШЫҒЫС

Қысық козді Күншығыс,
Бұл тұруың қай тұрыс?
Серпіл енді, алыбым!
Күңіретіп жерді ыңыраншы.
Күнбатысқа көз салшы,
Кордің бе қанның жалынын?
Күнбатысты шаң басқан,
Шаң емес, қара қан басқан.
Тарсыл-күрсіл, қанды атыс.
Көп білем деп бөлуге,
Көп күлем деп өлуге
Жақын қалды Күнбатыс.
Дария еді ол өкірген,
Шапшып кокке лепірген,
Жемірілді кемері.
Өлгелі жатқан құрт ауру,
Жан-жаққа сүзіп коз салу -
Қолынан енді келері.
Ібіліске ерген есерлер,
Өзімшіл кеуде кеселдер
Түншықсын, қанға боялсын.
Оның олген үнімен,
Канды батқан күнімен,
Күншығысым оянсын!
Қысық көзді Күншығыс.
Болсын соңғы бұл жүріс.
Күнбатысқа жүрелік,
Желкілдеген туменен,
Жер күңіреткен шуменен
Каласына кірелік.

Күл қылайық қаласын,
Күл қылайық баласын.

Жоқ, жоқ! Ашу басалық!

Гүл қылайық қаласын,
Үл қылайық баласын,

Мейірім есігін ашалық.

Мұндарларды адасқан,
Айрылып естен шатасқан

Күншығыстың жолына

Салайық, шетсің демейік,
Аямайық, көмейік

Күншығыстың нұрына...

Терең теңіз тебіренді,
Күншығысым күңіренді.

Қырағы көзім көреді:

Желкілдеген туменен,
Жер күңіреңткен шуменен

Қара бұлт қаптап келеді.

Әй, сен, кесел Күнбатыс!

Бұл жатуың қай жатыс,

Жоғал жылдам жолымнан!

Болмаса қорықсаң өлімнен,

Үмітің болса өмірден,

Үста менің қолымнан!

АЛЫСТАҒЫ БАУЫРЫМА

Алыста ауыр азап шеккен бауырым,
Қуарған бойшешектей кепкен бауырым.
Қамаған қалың жаудың ортасында
Көл қылып көздің жасын төккен бауырым.

Алдыңды ауыр қайғы жапқан бауырым,
Өміріңше жапа шеккен жаттан бауырым.
Түксиген, жүрегі тас жауыз жандар
Тірідей терің тонап жатқан бауырым.

Япырм-ай, емес пе еді алтын Алтай
Анамыз бізді тапқан, асау тайдай?
Бауырында жүрмеп пе едік салып ойнақ,
Жүзіміз емес пе еді жарқын Айдай?!

Алалы алтын сақа атыспап па ек,
Тебісіп бір төсекте жатыспап па ек?
Алтайдай анамыздың ақ сүтінен
Бірге еміп, бірге дәмін татыспап па ек?

Тұрмап па ед біздің үшін молдір бұлақ,
Сылдырап, сылқ-сылқ күліп, таудан күлап?
Даяр боп ұшқан құстай соққан құйын,
Тілесек бір-бір тұлпар бейне пырақ!

Алтайдың алтын күні еркелетіп,
Келгенде жолбарыс боп, жаңа ер жетіп.
Ақ теңіз, Қара теңіз ар жағына,
Бауырым, мені тастап, қалдың кетіп!

Мен қалдым - жас балапан қанат қақпай,
Үшам деп ұмтылсам да дамыл таппай.
Жон сілтер, жол корсетер жан болмады,
Жауыз жау қойсын ба енді мені атпай?!

Қорғасын жас жүрекке оғы батты,
Күнәсіз таза қаным судай акты.
Қансырап, әлім құрып, естен тандым,
Қараңғы абактыға берік жапты...

Кормеймін кеше жүрген қыр-сайды да,
Күндіз - Күн, түнде - күміс нұрлы Айды да!
Ардақтап, шын жібектей арайға орап,
Өсірген алтын анам Алтайды да.

Япырм-ай, айрылдық па калың топтан,
Шабьлып қайтпайтұғын жауған оқтан?!
Түріктің жолбарыстай жүрегінен,
Шынымен қорқақ құл боп жаудан бұққан?!

Шарқұрып ерікке ұмтылған түрік жаны
Шынымен, ауырды ма, бітіп халы?!
От соніп жүректегі, құрыды ма
Қайнаған тамырдағы ата қаны?!

Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Кайғыдан қан жұтамыз. Біздің атка
Лайық па құл боп тұру? Жүр , кетелік
Алтайға, ата мирас алтын таққа.

ТЕЗ БАРАМ

Қыранымын сары сайран даланың,
Қос қанатым - алтын Алтай, Оралым.
Еркін дала ардақтысы, еркесі,
Бетім қайтпай өскен батыр баламын.

Асқан алып - ата затым сұрасаң,
Асқан дана - ана затым сұрасаң.
Шашып жалын жас жолбарыс үмтылса,
Қорқақ құлдар, қалай қарсы тұрасың?!

Тұлпар мініп, туды қолға алайын,
Суырып қылыш қан майданға барайын.
Жердің жүзі кім екенім танысын
Жас бөрідей біраз ойын салайын.

Тірілтейін алып атам аруағын,
Тазартайын Сарыарқамның топырағын.
Жан-жағына тегіс билік жүргізіп,
Кемеліне келсін кейінгі ұрпағым.

Дұғада бол, алтын Алтай - қарт анам,
Алып ата, куды жолың ер балаң.
Ақ шашынды, көкірегінді иіскеуге,
Тәңір жазса, сәулетпенен тез барам.

ЖАРАЛЫ ЖАН

Сар дала, бей не өлік сұлап жатқан,
Кебіндей ақ селеулер бетін жапқан.
Тау да жоқ, орман да жоқ, өзен де жоқ,
Сәуле емес, қан шашып тұр күні батқан.

Жалқау жел өзін-өзі зорға сүйреп,
Жан-жақта жүргендей-ақ жындар билеп.
Ың-жың дауыс келеді құлағыма,
Перілер ән салысып, тұр ма күйлеп?

Жаралы бір жан жатыр күба жонда,
Бір қисық жалғыз аяқ сүрлеу жолда.
Пернесі, нұры кеткен көзіменен,
Қарайды бейшара жан оң мен солға.

Қысылған сорлы адамның шыбын жаны,
Шапшып тұр, жүрегінен ыстық қаны.
Ішті өртеп, жүректі де елжіреткен,
Күңіреніп сол сорлының сарнағаны:

"Ойпырым-ай, алла-ай, жасаған,
Қысылды ғой шыбын жан!
Қуат кеміп барады,
Қоп болды мынау аққан қан.

Тәңірі, озіңе жылайын,
Хал жоқ, қалай тұрайын?
Жүректі жара жеп барад,
Жасаған-ау, қалай шыдайын?!

Соқпа, сорлы жүрегім,
Шірі енді, ақ білегім!
Мынау қарға, құзғынның
Бердің-ау, тәңірім, тілегін!

Сауықшыл есіл елім-ай,
Сарыарқа сайран жерім-ай!
Күмістей таза суы бар,
Айдын шалқар көлім-ай!

Сол жерде ойнап жүре алмай,
Сауық-сайран құра алмай,
Қарғаға құзғын жем болып,
Қалғаным ба, бір алла-ай?!

Қиналдың-ау, шыбын жан,
Тоқталсайшы, ыстық қан!
Зарлайсың ғой жетім боп,
Бесікте қалған балапан!

Кара шаш қайран жарым-ай,
Қарашығым, жаным-ай!
Құлағыма келеді
Алыстан ащы зарың-ай!

Қиналдың-ау, шыбын жан,
Тоқталсайшы, ыстық қан!
Тұлпарға мініп бір шапсам,
Болмас еді басқа арман!

Хал жоқ, қалай тұрайын?
Төңірі, өзіңе жылайын.

Жүректі жара жеп барад,
Жасаған-ау, қалай шыдайын!

Түсті қысым жаныма,
Түншықтым ғой қаныма!
Ием болсаң, жаратқан,
Салсайшы құлақ зарыма!

Күштісің ғой күдірет,
Періштеңе әмір ет!
Қанатпен бір сипасын,
Жазылсын ішкі-тысқы дерт.

Өмірді маған көп көрсең,
Лағнет деп мені жек көрсең.
Өлейін тез, өлейін,
Келсін ібіліс, у берсін!

Түсірме қысым жаныма,
Түншықтым ғой қаныма!
Ием болсаң, жаратқан,
Салсайшы құлақ зарыма...

Берді тәңірім тілегім,
Қуан енді, жүрегім!
Не періште, не ібіліс,
Келеді ұшып - керегім!...

Сауытты оң жақ қолыңа ал,
Сауытта жұмақ суы бар!
(Әйтеуір азап тоқаталад),
Не тамұқтың уы бар!"